

Inleiding

Het begin van een telefoongesprek met een kleinzoon, die inmiddels zeker vijftig jaar oud is, over het exlibris van zijn grootvader: 'Aardig dat u mij belt, maar voor we verder gaan: Wat is eigenlijk een exlibris?'

Die vraag heb ik heel wat keren moeten beantwoorden om een zinvol gesprek over dit onderwerp te kunnen voeren. Dat het om boeken gaat, weten de meeste mensen nog wel, maar wat een exlibris precies is, blijft onduidelijk.

Een exlibris is een eigendomsetiket of boekmerk. Het is een afbeelding voorzien van je naam, zodat iedereen kan weten dat het boek jouw bezit is. Het exlibris kent een lange en rijke traditie en tot zeker in de eerste helft van de vorige eeuw was het voor veel boekbezitters heel gebruikelijk om een eigen exlibris te (laten) maken, zoals hierna zal blijken. Een exlibris was en is de meest persoonlijke manier om aan te geven dat boeken tot je bezit behoren. Vanaf de tweede helft van de vorige eeuw en in de huidige tijd, waarin de waardering voor boekenbezit in toenemende mate daalt en het digitale boek meer terrein wint, verdwijnt het exlibris steeds verder uit beeld. Desondanks zijn er nog steeds mensen die interesse hebben in het exlibris, dat zo langzamerhand tot het culture erfgoed is gaan behoren. Juist daarom is het interessant om het te verzamelen en is het belangrijk dit fenomeen te documenteren.

Dit boek is een eerste bundeling van mijn onderzoek naar exlibris uit Rotterdam. Er bleken

overigens meer verzamelaars geweest te zijn die zich met dit onderwerp hebben bezig gehouden, maar tot publicatie is het zelden of nooit gekomen. Loek Aarsen heeft in het verleden met nazaten van Rotterdamse titularissen gecorrespondeerd en hij schreef wel eens over een enkel exlibris in *Exlibriswereld*, het tijdschrift van de vereniging van verzamelaars van het exlibris en ander kleingrafiek. Verder terug in de geschiedenis bleek de gemeentearchivaris, mr. H.C. Hazewinkel, begonnen te zijn met het aanleggen van 'een collectie exlibris en gelegenheidsgrafiek, bestaande uit bladen, welke zijn ontworpen door of het eigendom vormen van inwoners van Rotterdam' (*Boekcier*, april 1946). Deze collectie is er inderdaad gekomen en bevindt zich in het Stadsarchief, maar er is nooit over gepubliceerd en dus bij velen onbekend.

Ik heb een keuze gemaakt van honderd exlibris, waarbij gezocht is naar een evenwicht tussen afbeeldingen die rechtstreeks naar de stad verwijzen en exlibris waarbij die niet zo direct zichtbaar is, maar ook naar een evenwicht tussen 'bekende' en minder bekende Rotterdammers of ontwerpers. Spreiding over de diverse beroepsgroepen is ook een criterium geweest bij deze keuze, om te voorkomen dat sommige beroepen oververtegenwoordigd zouden zijn. Soms zijn verbindingslijnen tussen de verschillende exlibris zichtbaar: zo komen in dit boek verschillende leden van dezelfde families voor of hebben kunstenaars een exlibris ontworpen voor meerdere Rotterdammers. Daarnaast heb

ik gekozen om de exlibris die ik toegestuurd heb gekregen vrijwel zonder uitzondering allemaal in dit boek op te nemen. Dat betekent dat er boekmerken getoond worden van titularissen, van wie nog geen gegevens bekend zijn.

Zo nu en dan leidde deze zoektocht tot verrassende ontdekkingen. Voor mijzelf was het exlibris van Jacobus Johannes Blik (zie pagina 33) de grootste vondst. Ik leefde altijd in de veronderstelling dat het om een wat oudere man zou gaan, omdat de gemiddelde verzamelaar doorgaans al heel wat kruisjes achter zijn of haar naam heeft staan. Groot was dan ook mijn verbazing toen bleek dat het bij dit exlibris om een jongen van net twintig ging, die zo treurig veel te vroeg aan zijn einde kwam. Het verhaal raakt me nog steeds als ik het lees.

Dit boek is niet alleen interessant voor Rotterdammers of hen die zich met de Maasstad verbonden voelen, al zullen zij wellicht de meeste herkenning ervaren en hopelijk enige nieuwe wetenswaardigheden lezen. Voor degenen die het exlibris een warm hart toedragen, biedt dit boek een goed eerste overzicht van wat Rotterdam op dit terrein te bieden heeft.

Voor aanvullingen en correcties houd ik mij uiteraard van harte aanbevolen. Ik wens u veel kijk- en leesplezier.

Ton Rechthijt
Rotterdam, februari 2021

Terminologie

Korte toelichting op de gebruikte terminologie in dit boek.

Titularis

Strikt formeel zou dit woord gereserveerd moeten worden voor degene die een titel draagt. Het woord titel kan echter ook als naam worden uitgelegd. Daarom wordt in dit boek de term titularis gebruikt, met wie wordt bedoeld de oorspronkelijke eigenaar van het exlibris. Hij/zij is immers degene die de opdracht gaf waardoor het exlibris zijn of haar naam draagt.

Ex libris of exlibris?

Hoe schrijf je dit woord nu eigenlijk? Het Groot Woordenboek der Nederlandse Taal schrijft voor dat het ex libris moet zijn. Verzamelaars echter - onder wie al de grote verzamelaar Johan Schwencke in de jaren dertig van de vorige eeuw – schrijven exlibris, om daarmee onderscheid te maken tussen het boekmerk (exlibris) zelf en de tekst (Ex libris) die op het blad staat. Ik sluit me daarbij aan: de woorden ‘Ex libris’ betekenen letterlijk ‘Uit de boeken van’. Ik schrijf dus ‘exlibris’ als het om het boekmerk zelf gaat en ‘Ex libris’ als het om de tekst op het blad gaat.

Dan bestaat er nog de schrijfwijze ex-libris die je in oudere geschriften tegenkomt. Eigenlijk was dit ook een poging om het onderscheid tussen het boekmerk en de tekst duidelijk te maken. Het wordt echter zelden meer gebruikt.

En nu we het toch over de variaties op dit woord hebben: wat is eigenlijk het meervoud van exlibris? Exlibri? Exlibrissen? Het laatste is toegestaan, maar gebruikelijk is om het woord onveranderd te laten: het meervoud van exlibris blijft dus gewoon exlibris.

Behalve ‘Ex libris’ komen we ook het ruimere ‘Ex bibliotheca’ tegen op boekmerken. De Nederlandse equivalenten zijn ‘Uit de boeken van’ en ‘Uit de bibliotheek van’. We komen ook ‘Dit boek is van’ of het nog veel kortere ‘Mijn boek’ tegen. Daarnaast zijn er ook aanduidingen die het bezit van een specifiek soort boeken aanduidt: ‘Ex musici’, ‘Ex historica’ of ‘Ex ethnografica’, het zijn allemaal variaties op hetzelfde thema. Van deze speciale categorieën komen we zelden of nooit een vertaling tegen.

Er zijn een aantal aparte categorieën binnen het exlibris, die ik zal toelichten.

Een daarvan is het ex dono of schenkingsexlibris. Instellingen laten zo’n exlibris soms maken om daarmee aan te geven dat het boek uit de bibliotheek van een gewaardeerd lid komt. Het ex dono geeft aan dat het boek nu eigendom is van de desbetreffende instelling, maar tevens vermeldt het de naam van degene die het boek geschenken heeft. Voorbeelden daarvan zijn te zien bij de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen (pagina 13) en de Koninklijke Nederlandse Yacht Club (pagina 123).

Een andere is het postume exlibris. Het is geen wijdverbreid fenomeen, maar we komen het af en toe wel tegen. De nieuwe eigenaar van de boeken wil zijn waardering tonen door niet zijn of haar eigen naam in het boek te zetten, maar die van de oorspronkelijke eigenaar, vaak een familielid of goede vriend of vriendin. Een voorbeeld is het exlibris voor Rudolf Mees (pagina 137).

Ook de term ‘parlant exlibris’ of ‘sprekend exlibris’ komen we soms tegen. Hiervan is sprake als de afbeelding op het exlibris direct verwijst naar de naam van de titularis. Het exlibris van Clara Hillen-Dutilh is daarvan een mooi voorbeeld (zie pagina 93). Ook het exlibris van Louis Léon Akker (pagina 15) en Jacobus Johannes Bliet (pagina 33) dragen daar kenmerken van.

Tenslotte is er het kindrexlibris. Dit is een exlibris dat speciaal voor kinderen is gemaakt, niet te verwarren met een exlibris waarop kinderen zijn afgebeeld. Kindrexlibris zijn gemaakt voor kinderen, die het kunnen gebruiken in hun zich steeds verder uitbreidende bibliotheek. Bij een kindrexlibris zal de afbeelding wellicht aansluiten bij de leeftijd van het kind, maar deze hoeft daarmee niet kinderachtig te zijn. Een mooi voorbeeld hiervan is het exlibris voor Michiel Adriaan van Peski (pagina 161).

Ken-nummer

Op exlibris die in of vlak na de Tweede Wereldoorlog zijn gemaakt komen we regelmatig de letter K tegen met daarachter een nummer. Het betreft hier de zogenaamde Ken-nummers, die door de Duitsers vanaf 1941 waren ingevoerd. Hiermee konden drukkerijen worden gecontroleerd op hun papiervoorraad. Belangrijker was echter dat daarmee illegaal drukwerk kon worden getraceerd.

Toch zijn er in die periode ook exlibris zonder Ken-nummer gedrukt, omdat sommige drukkerijen niet de gehele papiervoorraad hadden aangemeld. Met name de kwalitatief betere papiersoorten werden voor de Duitsers vaak verborgen gehouden.

Ontwerper

Veel kunstenaars hebben – soms in de marge van hun oeuvre – exlibris gemaakt. Soms alleen voor zichzelf, een familielid of een enkele goede bekende, maar er zijn ook kunstenaars die een deel van hun oeuvre aan de exlibriskunst hebben gewijd. Toch is er gekozen voor het ruimere begrip ontwerper, omdat ook reclametekenaars, architecten en andere verwante beroepsbeoefenaars zich in meer of mindere mate met het maken van exlibris hebben beziggehouden. Daarnaast zijn er titularissen geweest die een exlibris voor zichzelf of voor hun naasten gemaakt hebben.

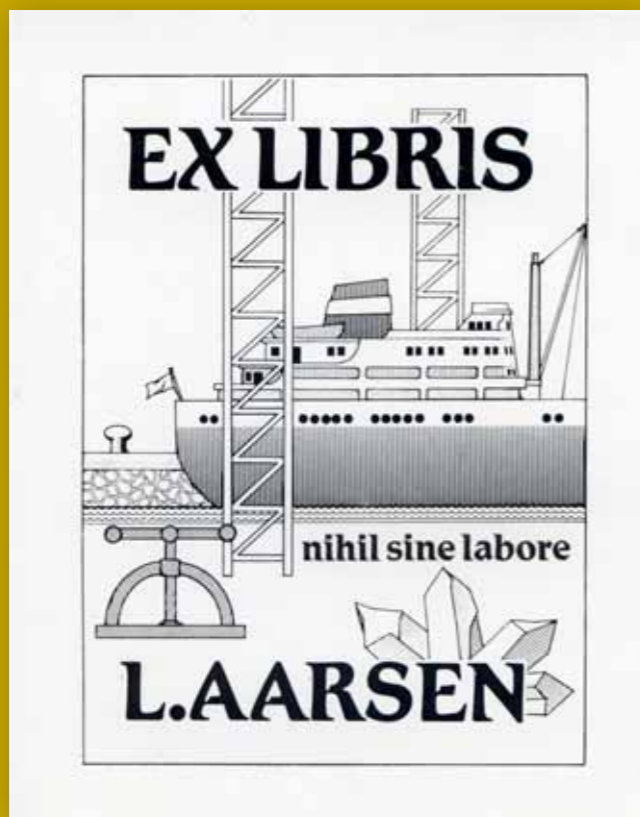
Wanneer er sprake is van een eigen ontwerp dan wordt dit aangeduid met ‘ipse fecit’ (‘i.f.’). De vertaling hiervan is: ‘Hij heeft het zelf gemaakt’. Beide termen worden in dit boek gebruikt.

Ten slotte

De naam Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam, die tot 1988 in gebruik was, vermeld ik in de meeste gevallen als de Academie van Beeldende Kunsten. De toevoeging ‘en Technische Wetenschappen’ noem ik alleen wanneer specifiek die richting van belang is geweest voor de opleiding van de titularis of de ontwerper.

Hetzelfde geldt voor de tekenopleiding in Haarlem die ik kortweg Kunstnijverheidsschool noem, omdat ze vanaf de oprichting in 1879 tot aan de sluiting in 1926 drie verschillende namen heeft gevoerd.

De exlibris zijn afgebeeld op ware grootte. Daar waar dat niet mogelijk was, werd het blad verkleind. In dat geval zijn de juiste maten van het volledige blad vermeld, waarbij eerst de hoogte en dan de breedte in millimeters worden genoemd.

Teun Bijleveld – cliché – circa 1986

Loek Aarsen (1928)

Aarsen werd geboren in Markelo. Hij volgde op Terschelling de Zeevaartschool en ging toen als leerling-stuurman bij de Koninklijke Nederlandsche Stoomboot Maatschappij (KNSM) in Amsterdam werken. Hij voer daarvoor een aantal jaren in het Caribisch gebied. Uiteindelijk werd hij 1e stuurman.

In 1954 trouwde hij in Amsterdam met Hennie Koerse. Het echtpaar vertrok naar Rotterdam, omdat Aarsen daar bij het Loodswezen in dienst kon komen. Zij woonden op Zuid in Lombardijen en kregen daar twee dochters.

Na zijn pensionering richtte Aarsen een mineralenclub op als onderdeel van wat toen nog de Stichting Geologische Activiteiten (GEA, tegenwoordig Landelijk Geologisch Platform) heette.

Vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw raakte hij geïnteresseerd in het exlibris en begon hij met het verzamelen daarvan. In de beginjaren tekende hij voor zichzelf een aantal exlibris, maar in de loop der tijd liet hij verschillende exlibris op zijn naam maken door diverse gerenommeerde grafici. Zijn interesse ligt vooral bij de Russische kunst en cultuur.

Exlibris

Het exlibris dat hij na zijn pensionering liet maken, toont een schip dat door een sluis vaart, een directe verwijzing naar het beroep dat deze titularis 28 jaar heeft uitgeoefend. Aan de bovenkant wordt de tekening doorsneden door de woorden 'Ex libris'. Onder dit beeld staat het motto 'Nihil sine labore' (Niets zonder arbeid). Op de voorgrond links is een boekenpers zichtbaar, verwijzend naar zijn liefde voor boeken. Rechts van de naam van de titularis verwijzen de mineraalkristallen naar zijn activiteiten en interesse in de geologie. Er is geen signatuur aanwezig.

Ontwerper

Aarsen heeft dit exlibris laten maken door Teun Bijleveld (1929-2015), die reclametekenaar was bij een bureau op Zuid. Zijn opleiding volgde hij aan de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen in Rotterdam, waar hij leerling van Wim Zwiers was (zie ook pagina 209). Bijleveld was een sociaal bewogen mens, die pro deo les gaf aan diverse tekenclubjes op Zuid.

M.C.A. Meischke – cliché – na 14 mei 1940

Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen Rotterdam

De Academie staat tegenwoordig bekend als de Willem de Kooning Academie. Deze ontstond in 1851 uit een fusie tussen het Teekengenootschap 'Hierdoor tot Hooger' (1773) dat al in 1831 was samengegaan met het Schilderkunstig Genootschap 'Arti Sacrum', de Stadsteekenschool voor Bouwkunde (1822) en de Volksindustrieschool (1832). De Academie was tot 1945 nog geen kunstacademie, maar een instituut dat ambachtelijk gevormde leerlingen afleverde. Onder hen bevonden zich leerlingen die na hun opleiding kunstenaar werden. Verschillende van hen hebben exlibris gemaakt.

Door het bombardement in mei 1940 ging de volledige bibliotheekcollectie van de academie in vlammen op. Voor de boeken die vervolgens door diverse burgers geschonken werden, is dit exlibris gemaakt. Eigenlijk is het een exdono of schenkingsexlibris, een verschijnsel dat wel vaker voorkomt (zie ook pagina's 123 en 179). De naam van de gulle gever werd met de hand ingevuld.

Exdono

Het exdono toont de skyline van een verwoest Rotterdam, waar slechts het silhouet van de toren van de Grote of Sint-Laurenskerk nog zichtbaar is, omgeven door donkere rookwolken. Daarboven de datum van het bombardement: 14 mei 1940. Opvallend op de voorgrond Sint-Maarten te paard, die op het punt staat zijn mantel te delen om daarmee Minerva - symbool voor de Kunsten - te kleden. Over dit laatste beeld schrijft Joh. J. Hanrath in *Het riddermotief in het exlibris* (1965) dat hier de berooide Stedenmaagd van

Rotterdam wordt gekleed. Dit is onjuist, omdat de Stedenmaagd meestal wordt afgebeeld met een kroon, terwijl deze vrouwfiguur een helm draagt, net als Minerva.

Het ontwerp is gesigneerd met het initiaal M rechts van de benen van het paard.

Het blad is oorspronkelijk in rood gedrukt, maar er is ook een versie in blauw bekend.

Ontwerper

Het exlibris is getekend door Mattheus Carel August Meischke (1893-1973) die werd geboren in Rotterdam. Hij was bouwkundig ingenieur, architect en docent bouwkunde aan de Academie in de periode dat hij dit exdono maakte. In 1948 tekende hij het ontwerp voor de Schotse kerk aan de Schiedamse Vest.

Meischke beheerste als kunstenaar ook verschillende disciplines. In 1931 werd hij lid van de Kunstenaarsassociatie Rotterdam en in datzelfde jaar exposeerde hij met anderen in warenhuis De Bijenkorf aan de Schiedamse Vest.

Hij ontwierp en illustreerde boeken en hij heeft een glas-in-loodraam ontworpen dat zich bevindt in het gebouw van het Libanon Lyceum.

Hij maakte ook verschillende exlibris, waaronder dat van H.J. Hofland (pagina 99).

Jo Prins – cliché – 1933

Leon Louis Akker (1884-1943)

Een exlibris waarvan de naam van de titularis alleen te achterhalen is wanneer je de initialen in de spreuk kent. Het betreft Leon Louis Akker, zoon van een Groningse koopman in chemicaliën, die naar Rotterdam kwam. Leon Louis werd daar geboren en werd vervolgens fabrikant van chemicaliën.

Akker trouwde in 1912 met Antje Serphos, dochter van een textielabrikant uit Enschede en zus van de echtgenote van de bankier Leo Frenkel (zie pagina 79). Ze woonden aan de Mathenesserlaan 332 en kregen twee zoons en een dochter, van wie alleen de laatste de oorlog overleefde.

Akker was eigenaar van de Handelsmaatschappij L.I. Akker, die allerlei geneeskrachtige middelen produceerde, waaronder de zogenaamde 'Akkertjes'. Dat waren kleine doosjes met een micropoeder in oplosbaar ouwel, dat als pijnstiller tegen allerlei kwalen zou helpen. In een advertentie in de *Haagsche Courant* uit 1918 wordt Abdijsiroop van L.I. Akker uit Rotterdam aangeprezen als middel tegen de Spaanse griep. Onomstreden waren deze producten niet: in 1928 verscheen er een artikel in het *Maandblad van de Vereeniging tegen Kwakzalverij* dat uitermate kritisch was over de Akkerproducten.

Akker liet de dagelijkse leiding van zijn bedrijf over aan zijn procuratiehouder. Hierdoor had hij tijd voor een bestuursfunctie binnen de weldadigheidsvereniging Montefiori, die steun bood aan joodse vluchtelingen uit Oost-Europa. Akker en zijn vrouw kwamen in 1943 in Sobibor om het leven. Hun beider zoons kwamen om in Dachau.

Exlibris

Het exlibris toont een lezende jongeman, gezeten voor een raam dat uitzicht biedt op een ploegende boer op zijn akker. Het is geen zuiver parlant exlibris, maar een verwijzing naar de naam van de titularis is hierin wel te herkennen. Op de achtergrond een stralende zon en op de voorgrond de woorden 'Leesen Leert Altijt', in zwart met rode beginletters, waarin de initialen van de titularis zijn te herkennen. Het geheel is omlijst door een sierrand. De woorden 'Ex libris' ontbreken, maar tekst en beeld maken duidelijk dat het hier om een boekmerk gaat.

Ontwerper

Uit *Dit is mijn boek – Joodse exlibriscultuur in Nederland* (Amsterdam 2017) weten we dat dit exlibris is gemaakt door Jo Prins. Dankzij een aantekening in de collectie Hazewinkel (Stadsarchief Rotterdam) weten we dat het gemaakt is in 1933. Verdere gegevens zijn niet bekend.

Ambachtsschool aan de Beukelsdijk

De Ambachtsschool aan de Beukelsdijk 145 was de tweede die in Rotterdam werd gebouwd. Volgens het *Rotterdamsch Nieuwsblad* van mei 1923 liep de stad daarmee nog steeds achter bij Den Haag, dat met minder inwoners inmiddels al een derde ambachtsschool rijk was.

Na lang talmen zou dan eindelijk aan de architecten De Roos en Overeynder de opdracht zijn gegeven om een gebouw te ontwerpen, waarin deze Tweede Ambachtsschool voor zeshonderd leerlingen zich kon vestigen. Het werd een sober gebouw, volledig uit baksteen opgetrokken en met spaarzaam gebruik van Maulbronner zandsteen. De voorgevel en de twee zijvleugels omsloten een grote binnenplaats die een lage afsluiting aan de achterzijde had en ruimte bood aan fietsen en opslag van hout. Het gebouw kende vierentwintig werkplaatsen en zes theorielokalen. Daarnaast was er een kamer voor de directeur en een bibliotheek, die tevens bestuurskamer was.

De huidige vmbo, die er zijn huisvesting heeft, is sinds 2018 bekend als Rotterdam Design College.

Exlibris

De linosnede toont een jonge man met een boek in zijn rechterhand. Het beeld kan uitgelegd worden als de arbeider die zich verheft dankzij de opleiding die hij volgt. In het onderste deel is de aanduiding 'Ex libris' vervangen door 'Bibliotheek', gevolgd door de naam van de instelling. Midden onder staat de signatuur van de maker: ThH.

Ontwerper

Deze bibliotheek had haar eigen exlibris, gemaakt door Théodoor Piet (Theo) Haanebrink (1901-1985). Hij is geboren en overleden in Maastricht, maar hij volgde zijn opleiding aan de Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag. Hij was een veelzijdig en actief kunstenaar, die behalve vormgever ook schilder, tekenaar en lithograaf was. Hij werkte in Den Haag, Delft en Rotterdam. In Rotterdam was hij leraar aan de ambachtsschool. Hij trouwde in 1925 met Elizabeth Anna Magdalena de Wit, van wie hij in 1933 scheidde. Zij kregen samen een zoon.